

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ „НЕОФИТ РИЛСКИ“
БЛАГОЕВГРАД
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „СОЦИОЛОГИЯ“

Диляна Георгиева Керанова

**СОЦИАЛНО КОНСТРУИРАНЕ НА ПРОСТРАНСТВА:
ОТХВЪРЛЯНЕ И ПРИЗНАВАНЕ**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на
образователната и научна степен „доктор“ по социология
професионално направление 3.1 „Социология, антропология и науки за културата ”

Научен ръководител:
доц. дсн Добринка Пейчева

Благоевград
2016 г.

Защитата ще се състои на 24.10. 2016 г. от 10 ч. в зала 342

Учебен корпус 1 на Югозападен университет „Неофит Рилски

Състав на Научното жури:

проф. дсн Елка Тодорова, проф. дсн Валентина Миленкова,

доц. дсн Добринка Пейчева, доц. д-р Гергана Павлова,

доц.д-р Иван Евтимов

УВОД

През последните години в политико-обществения живот в България се забелязва едно фокусиране върху проблемите на децата, лишени от родителски грижи, настанени в специализирани институции, както и стремежът за подобряване грижата, намаляване броя на децата в тях и търсене на алтернативи. Наред с това, условията на грижа, закрилата и благоденствието на децата, осигуряването и подобряването на възможностите им за развитие и пълноценна социализация и интеграция, са параметри, които могат да имат съществено значение за социално-демографската стабилност и развитието на всяка страна. В този контекст, наличието на ефективни социализиращи инструменти за въздействие при формирането на детето от отделен индивид в „социално същество” е от особено значение.

Известно е, че отношението към детето е социо-културно и историческо изменчиво. То е във функционална зависимост от спецификите на времето, културата и обществото, в чиито предели се изгражда, легитимира и функционира. Очертава се потребност от непрекъсната рефлексия, учене и социална самокритичност, проследяване тенденциите, които формират съвременния социализационен ландшафт с фокус семейна грижа, за да се постигне едно по-добро реализиране на механизмите за защита и благоденствие на децата и техните семейства.

Интернатната институционализирана грижа се очерта като неприемлива и нефункционална. Институцията, която някога е придобила право на легитимност днес губи своите позиции, предпоставяйки дори криза на легитимността. Легитимната институция се оказва кризисно натоварена и в крайна сметка нелегитимна като потенциален социализационен агент. Тази загубата на легитимност се превърща в обяснителен модел за съществуващата алиенация на възпитаниците на тази институция, която неминуемо доведе до социална дезинтеграция на индивидите. В това социално взаимодействие е валидно и обратното – социалната дезинтеграция алиенира възпитаниците на специализираната институция и поражда по-нататъшното загубване на легитимност. Значимостта и комплексността на този проблем се обуславя и от сложните последици за индивида, които произтичат при живот в тотална институция като: затвърждаване на институционален синдром и модел на заучена безпомощност, дифузна идентичност, затруднена интегрираност и други. Всичко това създава потенциален риск субектите, които обитават това поле, да бъдат обективирани в един „дискурс на маргиналността” (Фуко), който да ги изтласка отвъд границите на легитимните - в периферията на социалното пространство.

В търсене на нов легитимен контекст на признаване се предлагат редица мерки и подходи, които да трансформират вида на грижата към децата. В този аспект, като повратна

точка се приема концепцията за деинституционализация. Тя се очертава като потенциална алтернатива на съществуващото статукво при грижата за уязвими групи, чиито ключови характеристики са търсене на качествена промяна и стремеж индивидът, да бъде поставен в центъра, т.е. един антропоцентристки подход, който в своята същност, предполага реализиране на Аз-а в дискурс на признаване.

Настоящият дисертационен труд е опит за социологически прочит на „завладяващата другост“, проблематизирана чрез образа на грижа за децата, лишени от родителски грижа. Тази репрезентация се разгръща чрез два ракурса: институционална среда и процес на деинституционализация.

Социалната реалност като поредица от явления и непрестанни взаимодействия между индивидите, изправя социолога пред предизвикателството не само да разкрива и „тълкуващо да разбира“ механизмите на това взаимно въздействие, но и да проблематизира „вложения“ социален смисъл и съдържание. В този аспект, настоящият текст може да се възприеме като опит за разгръщане на един „разбиращ“ социологически анализ между две „култури“, както и разкриване очертанията на Аз-а, който се обективира в координатната система на социалното пространство между проекциите на отхвърлянето и признаването.

Целта на настоящия дисертационен труд е да разкрие същността на процесите институционална грижа и деинституционализация на децата, лишени от родителска закрила, както и тяхното въздействие и ракурси, в рамките на един социологически интерпретационен модел.

За реализацията на поставената цел се конкретизират следните задачи:

1. концептуализиране на прозореца на Джохари в контекста на социологията като вид „идеален тип“, който насочва „разбиращия“ анализ;
2. анализиране съдържанието на процесите институционална грижа и деинституционализация, изведен във формалните императиви;
3. разкриване на същностните характеристики на институционалната грижа и деинституционализацията като социализационни институции;
4. очертаване на съществуващите предизвикателства, които засягат процеса на деинституционализация;
5. проучване на публичния образ на децата, лишени от семейство, настанени в специализирана институция, зададен в медийното пространство, посредством контент-анализ;

6. проучване на репрезентирането на процесите в общественото съзнание, т.е. какви са нагласите за децата от социалните домове, институционалната грижа и процеса на деинституционализация чрез изследване на общественото мнение.

7. експертизиране на процесите чрез реализиране на експертна оценка сред работещи в държавната система за грижи за деца в риск, неправителствен сектор и преподаватели по социални дейности във висши учебни заведения;

Обект на настоящия дисертационен труд са децата, лишени от родителска грижа и отношението на институциите и обществото към тях.

Предмет: идентифициране на взаимовръзките между социокултурните значения, съдържания, нагласи, оценки и пр. със съществуващите социални системи и институции за грижа на децата.

Методите, въз основа, на които се разгръща емпиричната част на разработката, са следните:

- Контент-анализ на печатни медии. Анализирани са статии, свързани с избраната област на изследване във вестниците „24 часа” и „Дневник”. Периодът на изследване е с обхват от 7 години /2008-2015/;

- Индивидуална пряка анкета, реализирана в периодите май - юни 2010 г. и март-декември 2014 г. Подборът на извадката е извършен на принципа на „отзовалите се”. В първи етап са обхванати 100 души, а във втори-154.

- Експертна оценка, реализирана в два етапа. Първи етап: март 2013 -март 2014 г. Втори етап: септември 2014-декември 2014 г.

Основната теза на дисертационния труд е: *Институционалната грижа и процесът на деинституционализация, бидейки два типа системи за закрила на децата, лишени от родителска грижа, се проектират в дискурсите на отхвърлянето и признаването, конструирани се в динамичните интеракции между съществуващите социокултурни модели и формализираните императиви.*

Избраното тематично поле някак естествено задава необходимостта от наличие на един интердисциплинарен диалог между различни социални науки, за да бъде изградена пълноценна и верифицируема социална рефлексия. В този смисъл, в настоящия текст се проблематизират теоретични източници от области като: социология, социална психология,

психология, социални дейности и други, със съществен принос към този дебат, както и различни законово-нормативни документи.

В първа глава **Ретроспективни и теоретико-методологични измерения на отхвърлянето и признаването като социологически пространства, рамкиращи сферата на закрила за деца, лишени от родителска грижа в България** се разглежда институционалната грижа, която дълги години заема фундаментално място в България като част от мерките за социална закрила и регулация в социална политика. Проследява се историята на различни сдружения и институционални подходи към грижите за деца. Посочват се данни, че докато през 40-те години на ХХ век в България домовете от типа „Дом майка и дете” са съответно 3 с общо 100 легла, а през 50-те-13 с леглова база 800, през 1965 г. този тип институция вече е разкрита във всички български окръжни градове.

Институцията „Дом майка и дете” по времето на социализма е разгледана като институция „сздаваща” легитимност”, като част от онези институции, които могат не само да „скрият” самотните майки, да прикрият техния „срам”, но и да ги реинтегрират отново в обществото като им предоставят възможност да оставят децата си за осиновяване. Децата са получили възможност да бъдат социализирани „правилно” като бъдещи членове на обществото. Тази линия е проследена и в българския игрален филм „Бъди благословена” (1977 г.).¹ като метафора на дългия път, който жените, попаднали в така нареченото „трудно положение”, извървят, за да направят избор и за страха от общественото мнение. Мотивът за силата на страха от общественото мнение и опозоряването, разбирано като вид „гражданска смърт”,² се свързва и с размислите на Иван Хаджийски при описанието на задругата. Посочени са и трансформациите в семейните политики през 70-те и 80-те години, когато се приемат мерки, които насърчат самотните майки да не оставят своите извънбрачни деца в институция или за осиновяване. Посочва се мнението на Елица Димитрова за този период когато „жените са сведени до евтина работна ръка и „биологична среда” за възпроизводство на необходимия за режима брой бъдещи социалистически граждани. В този етап от конституирането на социалистическия джендърен режим частното е биополитически разтворено, а сексуалността и възпроизводството стават обект на репресивен надзор и контрол.” (Димитрова, 2006:137)

---

¹ „Бъди благословена” е български игрален филм от 1977 г. Филмът е създаден по книгата на Кирил Топалов „И есен идват шъркели”, Сценарист Кирил Топалов, Режисьор Александър Обрешков, Оператор Крум Крумов, Музика Димитър Грива. Виж по-подробно на <http://bnt.bg/filmi-i-serialii/bulgarsko-kino/ba-di-blagoslovena>

² Виж по-подробно: Хаджийски, И. (2002). Бит и душевност на нашия народ, София: издателство „Изток – Запад”, стр.139

Мотивът за потайност и скритост и пр. съпровожда и образа на специализираните институции за деца с увреждания. Те също са изградени в малки, отдалечени места. Сградите са огромни, обградени с тежки железни огради и решетки. Утвърденият модел на грижа е медицински, той не акцентира върху личността и конструира Аза по-скоро като обект на грижи: „тела за миене, хранене и тоалет.“ (Лаусон, 2008:281)

Дългият престой в институция забавя социалното, когнитивното и двигателното развитие, както и физическия растеж, води до такова институционализиране на индивида, което се проявява в поведение на заучена безпомощност, апатия, дори оскотяване. Практикът в областта Герасим Богдански, въз основа своя дългогодишен стаж в системата за деца, лишени от родителски грижи, споделя, че *„...сравнявайки това, което в момента става, и това, което е било, по отношение на начина на общуване и поставянето на хората, които са в заведенията за социални услуги, независимо дали детско или за възрастни хора се променя. Сега стремежът е да са част от обществото, да са интегрирани. Докато тогава беше така: постъпят ли веднъж в системата за социални грижи трудно можеше да се излезе. Аз си спомням поне, когато се премествахме в Петрово, едно от условията да предостави общината в Петрово сграда беше – да я заградим с метални огради от ламарина, да не се виждат децата и да не плъзнат по селото.“* (Попова, 2005:227-228) В тези думи се открива един от мотивите за потребността от промяна - мотивът за първоначална осъденост - веднъж попаднал в системата, ти оставаш в нея - променяш единствено мястото на обитание. Животът преминава в съществуване от една институция в друга. Нещо повече, като че ли институцията „поглъща“ индивида, тя става част от него. Институцията възпитава усещане за безпомощност. Заучена безпомощност, която се впила в човешката същност и става неотделим елемент от нея. Проблематиката за влиянието на институцията върху личността е засегната чрез експлициране на есето на Ървинг Гофман „За характеристики на тоталните институции“³, които са с „тотален характер“, произтичащ „от бариерата пред социалното общуване с външния свят, често вградена в материалната сграда: заключени врати, високи зидове, бодлива тел, стръмни скали и вода, пусти пространства и т.н.“⁴ Човек придобива представа за себе си като за обект на изпълнение, което отвежда към едно състояние на пасивност и загуба на автономност.

---

³Използван е преводен откъс на книгата на Ървинг Гофман: Goffman, E. 1961. “On the Characteristics of Total Institutions”. In: Asylums: essays on the social situation of mental patients and other inmates. Doubleday/ Anchor Books. със заглавие „Характеристики на тоталните институции“, приложен на <http://www.depasarel.bg/uploads/9/2/229.pdf>

⁴ Пак там.стр.1

Когато за някого не се говори, когато някой бива скрит от обществения поглед, той неминуемо се свързва с нещо тайнствено, непознато, мистично, страшно, потенциално опасно, нещо, което трябва да се изолира. Години след филма “Дом №8“ през 2007 г. един друг медиен прочит за ставащото в институциите успява да предизвика „буря“ от емоции и реакции, сред които шок, дълбок смут и срам, недоволство и пр. Става въпрос за създадения и излъчен документален филм за децата с увреждания в с. Могилино на Кейт Блюит от ВВС⁵. Разликата от другите споменати филми е, че този филм бе външен поглед, който се опита да обърне обществения поглед към децата с увреждания и грижата, която се полага за тях. Въпреки противоречивите реакции и нагласи към филма, може да се открои като позитивен фактът, че предизвиканият силен обществен отзвук позволи на отвъд легитимните да придобият образ и лица. Разгръща се релацията „ничии“ и „наши“ или между дискурсите на отхвърлянето и приемането.

В контекста на грижата за деца се разгръща богата законово-нормативна база.

България ратифицира Конвенцията на ООН за правата на детето през 1991 г, но едва през 2000 г. приема Закон за закрила на детето, чиято цел е регламентиране правата на децата и младите хора до 18 г., както и начините, чрез които те да бъдат защитени. Важни моменти са и дефинирането на „специализираната институция“ и тяхното децентрализиране през 2003 г., макар че Домовете за медико-социални грижи остават под управлението на Министерство на здравеопазването.

През 2008 г. България приема Национална стратегия за детето (2008-2018 г.)⁶, която като документ регламентира аспектите на подобряване на стандарта на живот на децата в страната. Заложено е намаляване на броя на децата, живеещи в институции. С намеренията за намаляване на броя на децата, живеещи в институции като конкретен израз на осъзнаване, че този вид институции вече не е релевантен на грижата на държавата към децата в нужда, а напротив, се поставя на практика, макар и с голямо забавяне, началото на деинституционализационните процеси.

В раздела озаглавен **„Деинституционализацията като алтернатива на отхвърлянето и възможна стратегия на признаването“**, основен акцент се поставя върху реформите, съпътстващи грижата за деца в България.

---

⁵ „Изоставените деца на България“ (2007) - документален филм на ВВС, с автор Кейт Блюит.

⁶ Виж по-подробно на http://sacp.government.bg/media/filer_public/2015/11/26/natsionalna-strategia-za-deteto-2008-2018.pdf

В унисон с провежданата политика на деинституционализация е открояна тенденция към намаляване броя на специализираните институции, както и на децата, живеещи в тях. Измененията в Семейния кодекс, приети през 2009 г.⁷, улесняват процедурите и ускоряват процеса на осиновяване на деца, лишени от родителска грижа. Целта е да се намали броят на деца в специализирани институции и осигуряването им на по-добри условия в семейна среда. Нововъведенията в Семейния кодекс включват: разработване на регистри на подлежащите на пълно осиновяване деца и национален регистър на лицата, желаещи да станат осиновители; премахване на съдебното производство за включване на детето в регистъра; срокът 6 месеца за включване на детето в регистъра и за допускане на осиновяването без съгласието на родителите, започва да тече от настаняването на детето по административен ред в специализираната институция (чл. 93, ал. 2, чл. 84, ал. 2 СК).⁸

Тази принципна промяна в законово-нормативната уредба е част от политиката на деинституционализация, която цели да се ускори извеждането на децата от специализираните институции. Насърчава се разработването и реализирането на политики на ниво превенция на изоставянето, насочени към подкрепа на семейството.

Националната стратегия „Визия за деинституционализацията на децата в Република България”⁹ от 2010 г. систематизира дейностите и мерките, които биха довели до повишаване качеството на грижата. Очертано е виждането, че грижите не трябва да водят до изолация на децата, а да позволяват тяхното участие в естествените човешки общности. Те трябва да са една експликация на правото на децата на семейна среда и на достъп до качествена грижа и услуги, съобразени с индивидуалните им потребности. Философията на този политически документ е обвързана с промяна на гледната точка към грижата за детето и възприемането му като фокус на политиките. Счита, се че ефективната политика на деинституционализация означава разработване на услуги и мерки, насочени към превенция на изоставянето и подкрепа на рискови семейства, както и осигуряване на заместваща грижа, когато това е необходимо, близка до семейната среда. За изпълнението на приетата Визия през 2010 г. се приема и План за действие за изпълнение на Националната стратегия . В този смисъл, можем

---

⁷ Те биват приети от 40-то Народно събрание и обнародвани е в Държавен вестник в брой 47 от 23.06.2009 г., в сила от 01.10.2009 г.

⁸ Цитирано по Илиева, Б. (2009). Семейен кодекс – нови предизвикателства за децата, трайно настанени в специализираните институции. <http://conf.ru.acad.bg/bg/docs/cp09/6.2/6.2-20-n.pdf>

⁹ Виж Националната стратегия „Визия за деинституционализация на децата в Р България”

да говорим вече за една целенасочена интервенция в областта на грижата за деца, с ясна логика.

Политиките на деинституционализация се стремят да бъдат в съзвучие с моралните възгледи, конституирани в Конвенцията за правата на детето. Водещите принципи на процеса на деинституционализация конструират едно пространство на признание, свързано с категориите интеграция и социално включване, както и стремеж за предприемане на мерки и действия с акцент „защита на най-добрия интерес на детето”. Възприятието за детето като акцент на политиките неминуемо го проектира като субект, а не като обект на грижа. За да се реализират тези принципи на нивото на ежедневната практика са необходими ресурси от различни области: политическа воля, управленски капацитет, добра законово-нормативна уредба, благоприятно обществено мнение и нагласи, специфична професионална компетентност /квалификация на екипи, адекватно финансиране.

В този раздел концепцията за деинституционализация се извежда като вид нова парадигма при грижата за уязвими групи, която се фокусира върху детето. Приема се, че детето е в центъра-превърнато в нормативно ядро на политиките. Процесът е дълъг, съпътстван от много социални, политически и законодателни промени. Той е динамичен в своята същност и предполага включването на различни ресурси и непрекъснат анализ и оценка.

В раздела **„Отхвърлянето и признаването като социологически конструкти”** се разгръщат категориите *отхвърляне* и *признаване*. Потребността от принадлежност показва загриженост за установяване, поддържане или възстановяване на положително емоционално отношение с друг човек. От това произтича чувството на сигурност и социална идентичност. Според някои учени социалната изключеност и загубата на принадлежност води до кризи на идентичността, промени на личността и девиантни прояви. Чарлз Тейлър (1999) подчертава непризнаването като пагубно за идентичността на индивида, тъй като „може да бъде форма на потискане, затваряйки някого в затруднен, деформиран и ограничен начин на съществуване.” (Тейлър, 1999: 41)

В контекста на промените на грижа за деца, лишени от родителска грижа категорията *признаване* се очертава като акцент. Основания за новия дискурс на *признаване* можем да открием в усещането за отхвърленост, за изолираност, което създава условия „Аз-а“ да интернализира една представа за себе си като непълноценен субект.

В раздела „Социализация и жизнен цикъл в контекста на отхвърлянето и признаването” се акцентира върху различни теоретични социализационни концепции, проблематизирани в областта на грижа за децата, лишени от родителски грижи. Социализацията се разкрива като процес на придобиване на познавателни, емоционални и социални умения, като отражение на социалните взаимоотношения при развитието на индивида. В най-общи линии, тя се отнася до процеса на взаимодействие, чрез който отделният човек придобива норми, ценности, убеждения, нагласи и език на неговата група. Процесът на социализация се разкрива като важен при формирането на идентичността. При изолация и усещане за отхвърленост, индивидът губи своите ориентири и се маргинализира. Позовавайки се на Ив. Евтимов (2007) се стига до извода, че идентификацията с групата е резултат от сравнението на хората в групите.

В този раздел се правят позовавания на много други авторитетни автори, основатели и продължители на тази проблематика (А. Bandura /1977/; Bandura, Ross & Ross /1961, 1963/; Bandura & Walters /1963/; Тан /1986/; Игор Кон /1988/; Робърт Мъртън /1968/; А. Мендрас /2002/, Р. Бенедикт /1934/). Специален акцент е поставен и на изключително социално насоченото определение на българския учен Елка Тодорова, според която социализацията е „.....процес на социално познание, общуване и междуличностни взаимоотношения.” (Тодорова, 1995:81) Социализацията е процесът на приобщаване на човек към обществото и обхваща целия жизнен цикъл. Всяка социализационна концепция поставя акцент върху определен фактор на въздействие. Така според някои възгледи формирането на личността е резултат от взаимодействието с обкръжаващата среда. Други търсят корените на процеса в биологичната предразположеност на всеки индивид, т.е. генетичния фактор. Трети, подчертават ролята на възпитанието в този процес. Науките за обществото и човека са родили разнообразни парадигми относно формирането на личността, но едно остава безспорно-процесът преминава през различни етапи и е продължителен. Развитие на детето е процес, върху който въздействат както вътрешни индивидуални фактори, така и условията на заобикалящата среда. Но е важно да се подчертае, че сред значимите социализационни агенти на социалната среда са най-вече родителите.

Семейната институция се възприема като мястото, където всеки един индивид получава своите първи представи за света, за социалната реалност, която ни заобикаля. Подчертавайки важността на семейната среда като социализационен агент, Елка Тодорова я дефинира като: „решаваща жизнена форма, която е в състояние да осигури личностно развитие на индивида.” (Тодорова, 1994:5). Нанси Нютън Верие (2005) в своята книга „Първична рана”

също засяга значимостта на връзката между детето и неговата майка. Авторката формулира концепцията за „първична рана“ като „физически, емоционален, психически и духовен аспект; рана, която причинява толкова дълбока болка, че тези, които са си позволили да я преживеят, я описват като рана на клетъчно ниво“. Наличието на родителска подкрепа допринася за положителното когнитивно развитие на детето, самочувствие, усещане за стабилност и социална компетентност. От друга страна, при липса на родителска подкрепа се наблюдават отрицателни резултати при процеса на социализация на децата: страх, ниско самочувствие, отклоняващо се поведение и различни други поведенчески проблеми.

Ако приемем, че развитието на детето и неговата социализация са интерактивни по своята същност процеси, т.е. предполагат взаимодействие и общуване, на едно мезоравнище можем да разгърнем категорията „отклоняващото се поведение“, като процес на кризи, чийто изход е в разрез с очакванията за пълноценна социализация и нормалното психосоциално развитие на индивида в детството.

В раздела „Социалното отхвърляне и девиантното поведение“

За обяснението на девиантното поведение се акцентира върху две от няколкото известни теории - аномична теория и теория на етикирането, които най-много съответстват на нашата обяснителната линия.

Съотнесена с кризата на идентичността на децата без родителска грижа и с липсващата им или ограничена ориентация за реалните ценности, норми и социален ред, тази теория е с обяснителен характер за не-малко девиантни процеси в институциите.

В теорията за етикирането, самото етикиране на хората се представя като процес на социална реакция от страна на "социална аудитория," на общността/обществото. Поставя се акцент върху амбивалентното отношение към различни групи индивиди в контекста на теорията за стигмата. Процесът на стигматизиране се разкрива в основата на усещането за малоценност, вина, неуважение на собствената личност и личността на другите. Налице е диспозиция: стигматизирани и нестигматизирани, която поражда дистанцираност на стигматизираните във взаимоотношенията с „нормалните“, водещо до генерализирано негативно отношение към „нормалните“. Пред стигматизирания индивид съществуват два алтернативни поведенчески модела: да се противопостави на предразсъдъците спрямо него или да ги интернализира, т.е. да се самостигматизира. Ървин Гофман защитава идеята, че „процесът „стигматизиране“ води до изолиране на индивида от страна на дадена група и много често до разрушаване на личностните структури“. Хауърд Бекер /1963/ фокусира идеите си и върху културата на отхвърляне и на

социалните конструкции и организации на отхвърляните, като се опитва да разбере феномена отвътре. В спомената книга „Аутсайдерите” Бекер изследва индивидите, които по някакъв начин са стигматизирани в процеса на социалните взаимодействия. Според него, социалното отклонение е продукт от напрежението между определени социални групи и онзи, смятан от групата за нарушител, т.е. то е резултат от социални взаимоотношения. Бекер отделя специално внимание на процеса на тяхното обективизиране в категорията „аутсайдери”, както и на реакциите им към тази своеобразна социална присъда.

Затвърждава се социално конструираната диспозиция „ние”-„те”. ”Те” се дефинират като притежатели на обезценена социална идентичност.

В концепцията за девиантното поведение на Робърт Мъртън¹⁰, акцент се поставя върху аномията като основа за развитие на отклоняващо се поведение.

Конструктивисткият модел се възприема като един от доминиращите подходи в областта на социология на отклоняващото се поведение и процеса на стигматизиране. Стилгмата, дефинирана чрез него, е социален конструкт, използван като основен механизъм за поддържане на социална дистанция между хората и дискриминация спрямо тези, на които се приписва девиантна идентичност. Според Д. Градев „всички видове стилгми и всички убеждения се намират в един затворен кръг. Тази идея касае доказателствата, че онези, които биват негативно оценявани по някакъв начин, приемат, че имат някакъв недостатък, поради което стават „носителите на стилгма”. Като такива те се държат по начин, който отразява техните виждания за самите себе си. Те са хванати в затворения кръг на отхвърлянето. Те са подложени на отхвърляне постоянно. Освен това те непрекъснато очакват отхвърляне, а пък това води до такова поведение, което предизиква ново отхвърляне.” (Градев, 2010)

Вследствие на този процес на отхвърляне се създават условия за активиране на девиантно поведение.

Освен всички други предпоставки, девиантното поведение е следствие и от трудностите в социализацията на индивида. Дефицитите, породени от липсата на „значим друг” и модел на поведение, принадлежност, на доверителна връзка, любов, разбиране, емоционална сигурност и подкрепа водят до непълноценна социализация. Това от своя страна води до дезадаптация и дезинтеграция на индивида и риск от развитие на девиантни форми на поведение. В този аспект, можем да кажем, че процесът на социализация в институционалната грижа, разгледана като вид затворена система, протича в специфичната

---

¹⁰ Merton, R. Wikipedia - http://en.wikipedia.org/wiki/Robert_K._Merton

среда, в която личността, носител на различни дефицити, е възпитавана и изграждана на границата между две „култури“ – официална и неофициална¹¹. Тази перманентна граница и произтичащия от нея сблъсък затруднява формирането на идентичност, или иначе казано предпоставя криза на идентичността и създава предпоставка за развитие на девиантност.

В контекста на девиациите се проблематизират и категориите легитимност и „криза на легитимността“ (Хабермас, 1975, Фотев, 1999), които особено кореспондират с нашата спомената идея за негативното въздействие, породено от отхвърлянето или разполагането на индивида в пространството на нелегитимните. Липсата на легитимност е предпоставка за редица девианти процеси.

В раздела „Признаването-потребност от принадлежност и сигурност“ разкрива, че децата, които израстват в среда, изпълнена с дефицити по отношение на внимание, топлина, емоционална подкрепа и любов, са емоционално по-раними, регистрират изоставане по отношение на емоционалното, физическо и физиологично състояние. Пълноценната здрава семейна среда, удовлетворява потребности като любов, грижа, сигурност и подкрепа и оказва позитивно влияние върху развитието на детето и формирането на неговата личност. В този смисъл, институцията на семейството се явява своеобразен медиатор между детето и обществото, към което то принадлежи.

Семейството е експлицирано като особено историко-културно обособено понятие, което по своята същност представлява един синтез между индивидуалното и социалното. Семейството се свързва не само с процеса на социализация, но и с функцията му да удовлетворява различни потребности на Аз-а. В тази връзка изключително показателен е психогенетичният модел, който демонстрира колко важна се оказва първоначалната връзка между майка и дете. В този смисъл, при липса на семейство, една добра грижа за детето би била тази, която успее да се доближи най-близо до семейната институция, която да успее да удовлетворява потребностите на детето от любов, внимание и сигурност. Ако малкото дете не получи любов, подкрепа, сигурност, то уставено е страда неговото умствено, психическо и физическо развитие. Джон Боулби, който е сред авторите със значително влияние върху разбирането на категорията *привързаност*, е един от най-ярките радатели за потребността от промяна при грижите за деца, лишени от родителски грижи. Боулби изтъква различни, базирани на привързаност стратегии, които са резултат от модели на взаимоотношения със

---

¹¹ По въпроса за социализацията и субсоциализацията в затворени системи, създаващи предпоставки за девиантност-виж. Пейчева, Д. (1998). Стресът и девиантното поведение в армията. В: Предизвикателствата на стреса. София: Издателство на МО”св. Георги Победоносец”.

значимите други. Взаимодействията със значимите други, които са на разположение в случай на нужда подпомагат формирането на чувство за базисна сигурност. И обратно – ако те не са на разположение и не удовлетворяват нуждите от близост на детето, чувството за базисна сигурност не се формира. В резултат на това се изграждат негативни представи за себе си и другите хора (недоверие, съмнения относно собствената значимост, повишена тревожност), а стратегиите за регулация на афекта се формират около негативните вярвания (вторична стратегия на привързаност). Каквито и да са обаче моделите на привързаност в отношенията между майка и деца, те безспорно рефлектират върху качеството на привързаност, респективно върху отношенията с другите хора в живота. Привързаността или непривързаността, които се формират в началото на развитието на децата е с последващи рефлексии в техния по-нататъшен живот. От тяхната устойчивост произтичат множество бъдещи затруднения или успехи в професионалния, семеен и личностен житейски свят.

В този смисъл, можем да кажем, че децата в домовете са чувствителни към начина на общуване с околните, защото на тях им липсва изпълнена с доверие връзка през периода на израстването им. Вследствие на това те преживяват липса на уважение и любов. Чувството за отхвърленост, което също е интернализирано чувство, провокира страх и несигурност у младежите и проява на различни защитни механизми: от една страна, се затварят в себе си, а, от друга-проявяват агресия.

В основата на идеята за развитието на политиките на деинституционализация е възникването на нова мисловна схема, въплътена в дименсията на *признаването*. Човешкото съществуване и неговият смисъл се осмисля чрез взаимодействията с другите, обективирани в категорията *признание*. Признанието се разглежда като фундамент за човешкото съществуване, себеутвърждаване и благополучие. Изхождайки от концепцията на Чарлз Тейлър (1999), формирането на идентичността е акт на договаряне. Приемайки процеса на деинституционализация като опит за „политиката на равно признаване”, тя имплицитно предполага една политика на различието. Можем да дефинираме тази политика като схема, която признава уникалността на идентичността (Тейлър, 1999) и утвърждава възгледа предлаганите мерки и услуги да бъдат, съобразени с индивидуалните потребности и интереса на детето.

Проблематизираните категории – *отхвърляне* и *признаване* са символни проекции, които разгръщат личността между легитимността и нелегитимността в две социални пространства: между света на различните, другите, „ничиите” деца, обективирани в дискурса на отхвърлянето, изолирането, маргинализирането и този на политиката за признаването,

интеграцията, социалното включване. Във Втора глава „Профилна идентификация на образа на грижа за децата, лишени от родителска грижа. Социологическо измерение на Прозореца на Джохари” се прави опит за създаване на концептуална рамка за разкриване образа на грижа за децата, лишени от родителска грижа. Тя се основава на адаптиран вариант на известния в специализираната литература познавателен модел – *Прозорец на Джохари или Прозорец на личността*¹²¹³¹⁴ модифициран за целите на социологическите рефлексии на изследваната тематика. Този познавателен инструмент се разкрива като теоретичен конструкт, който организира и насочва социологическия анализ ситуативно и спомага за „тълкуващото разбиране” на явленията и процесите в смисъла на Макс Вебер. (Вебер, 1998: 155-198.) Моделът се разглежда като потенциален механизъм за разкриване на социалното съдържание и социалния смисъл от взаимодействието между различните елементи на изучаваните процеси. *Прозорецът на личността* се разкрива чрез четирите известни квадранта: „Публична личност”, „Сляпо петно”, „Частна личност” и „Несъзнавано”. Тези четири квадранта са едновременно и абстрактни системни категории, които чрез съчетаване на качествени и количествени социологически методи, както и прилагане на социологическа интерпретация и спецификация на познавателния конструкт, дават възможност за символно изображение на изследваната съвкупност. Интерпретацията на този прозорец в голяма степен се основава на комплексността на жизнения свят, която произтича от множеството социални отношения на „Аз-а”, т.е. на изследвания субект и социологическото въображение, което предполага „вглеждане” в по-широк контекст. Категорията „личност” се приема като фундаментална в социологическия периметър на обяснителни схеми и модели за социалното адаптиране и социализация на индивида, както и механизмите на взаимодействие с „другите”. *Прозорецът на личността* е видян като конструкт от разностранен опит и реконструкция на социални структури, т.е. онези елементи, които създават личността, отъждествена със съдържанието, конкретните характеристики и значението на изучаваното явление в широк социален контекст. Разгърнат е като схема на потенциално ситуационно поле на социални взаимодействия, което репрезентира различни съдържания на изучавания „Аз образ” на явлението. Видян е като един синтетичен подход, при който „личността” на явлението се явява резултативна величина от взаимодействието между „Аз-а” и обкръжаващите го жизнени светове. Всеки негов квадрант се разбира като отделна социална единица. Всяка единица е част от по-

---

¹² Прозорец на Джохари, romantics.blog.bg/.../82469/original/111111.jpg

¹³ Прозорецът на Джохари носи името на своите създатели - Джоузеф Луфт и Харингтон (Хари) Ингам. Вж подробно http://bg.wikipedia.org/wiki/Прозорец_на_Джохари;

¹⁴ http://www.docheva.com/uploads/Johari_window.pdf

голяма конфигурация (цялостния прозорец), формирана от социалните взаимоотношения между индивида и различните социални структури, с които си взаимодейства. Квадрантите на прозореца на личността се явяват конструиращ елемент за формиране (личността) същността на изследваното явление, който въз основа на релевантен набор от изследователски социологически методи позволява разкриване на субективния и интерсубективен смисъл и може да се използва за аналитични цели - една метафора на процеса на осветляване на „отразения Аз“.

Методическите основания за интерпретиране на познавателния конструкт от социологична гледна точка се крият в теоретичната концепция за социалното конструиране на реалността, която най-често се свързва с имената на Питър Бъргър и Томас Лукман, с Никълъс Луман, както и в духа на феноменологичната традиция.

Изхождайки от потребността да се опознае образът и нагласите към грижата за децата, лишени от родителска грижа в тяхната многоаспектност и широкообхватност, в светлината на възможно най-пространен периметър, отделните аспекти на социологическата рефлексия се позиционират в траекторията на известните квадранти, намирайки своята релевантност.

„Публичната личност“, известна още като Открития “АЗ” или „Арена“, е първото крило на *прозореца на Джохари*. В социологически аспект е арена, която представя сферата на личността като съсредоточие на комуникативната система и на създавания публичен фонев образ. В това крило се разкрива съдържанието, познанието за образа, който се създава в пространството на средствата за масова комуникация. Познанието се превръща в публичен елемент, който се интегрира в съзнанието на субектите и формира обществения образ на явлението. С други думи, квадрантът разкрива една своеобразна символна структура, която експлицитно рамкира определена ориентация към всекидневните събития като формира спектър от факти, позиции, нагласи, убеждения, емоции, очаквания, т.е. познание за Аз-образа.

Първият квадрант ”Публична личност” в социологически план се конструира като съсредоточие на създаван публичен образ на базата на резултати от контент-анализ на проблемите на децата от институциите, в два от най- разпространените вестници в нашата страна - вестник „24 часа”¹⁵ и вестник „Дневник”¹⁶. Периодът на изследване е с обхват от 7 години /2008-2015/.

---

¹⁵ През 2009 година в организирана от VGbusiness Review онлайн класация на любимите марки на българите, вестник "24 часа" се посочва като любима марка сред всекидневниците. От 2005 г. вестникът е достъпен и в

Медиите успяват да предават огромно количество информация, които хората няма как по друг начин да получат. Те включват в себе си разнородни дейности и действия, повечето от които динамични и уникални дори само поради самото технологично развитие и факторът конкуренция. Създадената и притежаваната от медиите власт в процеса на комуникация влиза в ролята на регулатор на множество социални взаимоотношения и институции. Известна като убеждаваща власт тя е неформална по своята същност, но със значими последици за формирането на обществено мнение. Във властта на медиите е да ни насочват към определен контекст и интерпретация на социалната реалност и социалните явления. Нещо повече, медиите „конструират реалност и тази реалност се приема като реалността изобщо” (Пейчева, 2003) Всъщност, потенциалът на медиите да чертаят дневния ред на обществото и да конструират социална реалност, както и да оказват влияние върху социалните нагласи, е изходната предпоставка за избора на метод на изследване.

Един от първите категориални признаци от формално-количествено естество включен в контентаналитичното изследване бе свързан с *броя на публикациите*, отнасящи се до деца, лишени от родителска грижа. При съпоставка на цифрите след 2010 г, когато стартира активен процес на деинституционализация, може да се каже, че интересът постепенно се увеличава, като особено драстично е увеличението през 2012-2013 г. по време на най-голямата и шумна кампания, свързана с приемната грижа, когато много семейни двойки, кандидатстваха за приемни родители.

При анализа на статиите по категориален признак *номер на страница*, се наблюдава тенденция за по-висок процент на публикации, разположени на вътрешни страници, което отвежда към идеята за по-слаб интерес. Наблюдава се и зависимост между интереса и размера на статиите. Най-често те са малки карета и средни по размер статии. Показателно е, че сравнително по-малка част от дневния ред на медиите в сравнение с другите новини – културни, икономически, политически новини са свързани с институционалната грижа и на процесите на деинституционализацията. Дори и сред разгръщането на промените, свързани с деинституционализирането, медийният интерес е по-скоро спорадичен. Регистрира се

интернет пространството, което улеснява достъпа до него. То съдържа както текстовете и снимките от печатното издание, така и новини в реално време, аудио и видео материали, възможност за онлайн абонамент. „24 часа” предоставя и възможност за обратна връзка с читателя и дава неговия глас и мнение.

¹⁶ „Дневник” съществува от 2001 година. Той е насочен в по-голямата си част към икономически, политически и обществено активната част от населението - хората от зараждащата се средна класа, класакато и хората, вземащи решения в бизнеса, в държавното управление и в неправителствените организации. „Дневник” също има свое електронно издание. При регистрация, която е безплатна, потребителят получава достъп до 600 000 статии и PDF издания, както и до архивите на вестник „Капитал” за периода от 1997 до 2001 година.

спорадична тенденция към нарастване броя на публикациите обикновено при инциденти, появили се филми, доклади на някоя неправителствена организация или събития-особено, когато предполагат и участие на известно в публичното пространство лице.

Медийният образ на децата е потърсен и в няколко съдържателни измерения на категориалните признаци, заложи в контент-аналитичното: **в тематичен план, в ключови думи; позитивност/негативност, внушения и др** : Най-висок дял заемат следните тематични акценти: – „Институционална грижа” (45,4%) и „Деца от домовете участват в противообществени прояви” (22,8%), свързани с проституция, кражби, заплахи, неспособност на самостоятелност, насилие и други. Всъщност високият отчетен дял на публикации в тези ракурси, при създаване на публичната картина на нашия сборен персонаж, разкрива неподходящите условия за живот и множеството противообществени прояви, които са ярка експликация на наличие на дефицити от обективно и субективно естество, на предпоставки за подменена социализация на децата, живеещи в институционална грижа, на условия за криза на идентичността и за девиантни последици като резултат. Следват: „Благотворителни прояви за деца от домове” (17,5%) и темата за „Приемните семейства” (14,7%). От друга страна, присъствието на тематика, макар и с относително малки дялове, свързана с благотворителни прояви за деца от домове; с приемни семейства и реформи в законодателството, както и проблематика, свързана с осиновявания и предлагане на различни социални услуги в общността – сама по себе си е изключително важна, тъй като е алтернатива в тази сфера- позволява да се говори за наличие на известна амбивалентност при изграждане на образа на децата от социални домове. В някои от материалите децата са представени като жертви на своите родители и държавата, а, от друга – се лансира идеята за специални мерки за ограничаване на асоциалните прояви на възпитаниците от социалните домове. Наред с внушенията за дълг към тази група, се наблюдават и статии, изграждащи представата за пълна неангажираност от страна на държавните институции, както и от обществото като цяло. Реформата в грижата за деца, лишени от родителска грижа се утвърждава като дългоочаквана възможност да бъдат затворени всички онези, показани като зловещи, наситени с девиации специализирани институции, разкрити чрез не една история на дете или констатация на неправителствения сектор. Деинституционализацията се възприема като голяма реформа. Като част от тази голяма реформа интересът е насочен и към проектите, с които стартира този процес-като например „Детство за всички” и „ПОСОКА: семейство”. Позовават се на „Визията за деинституционализация на децата в България” като основен и важен документ, спрямо който е разработен план и се изпълняват определени

дейности. Красноречиви са и използваните ключови думи, които очертават потенциалните линии на стигматизиране на децата и грижата, която се полага за тях. Във вестник „24 часа“ за описание на деца, лишени от родителски грижи се използват следните ключови думи: „Сираци“, „Сирачетата“. „Деца без родителски грижи“, „Изоставени деца“, „Изоставеното в сиропиталище момче“ „Хлапета“, „Възпитаници на дома“ „Младежи от домове без родители“, „Възпитаници“, „Деца от приютите“, „Проблемни деца“ „държавна отговорност Вестник „Дневник“ е в известен смисъл по-неутрален при етиктирането. В него се използват ключовите названия „Дете от дома“, „възпитаници“, „сираци“, „деца, лишени от родителски грижи“ „деца без родители“ „роля на държавата.“ Специализиранта институция се заменя с думи като „социален дом“, „сиропиталище“, „дом за изоставени деца“, „дом за сираци“, „приют“, „домовете“, „соцдомовете“, „нечовешко отнасяне“, „занамереност.“ Деинституционализацията се проблематизира чрез думи като: „реформа“, „политика“, „алтернативни услуги“, „приемна грижа“, „осиновявания“, „правят къщи за изоставени деца“, „изваждане на децата от институциите“, „елеминиране на специализираните институции“, „социални центрове“, „центрове за настаняване от семеен тип“, „защитени жилища“, „превенция“, „Детство за всички“, „ПОСОКА: семейство“ и други.

В контекста на фактора позитивност/негативност, можем да кажем, че групата на деца, лишени от родителски грижи, живеещи в институционална грижа, се представя по-скоро в негативна светлина. Процентът в ракурса „Деца от домовете участват в противообществени прояви“ е 22,8%, докато в „положителни прояви на деца от социални домове“, той е само 3,8%.

Внушенията са следващият категориален признак в контентаналитичното изследване, които ни разкриват няколко линии. От една страна се внушава, че това са сираци, деца без родители, „изоставени“ деца и затова са в подобни институции, а, от друга страна, че това са деца, които имат семейства. Също така се забелязва едно различие в нюансите, когато се представя образът на децата с увреждания спрямо възпитаници на друг тип институция. В този смисъл, можем да кажем, че социалните внушения са от милозливо-състрадателни до укорително-осъдителни. В създавания чрез медиите образ на младежите от социални домове за деца, лишени от родителска грижа се акцентира в по-висока степен върху противообществени прояви, свързани с проституция, кражби, заплахи, насилие, неспособност на самостоятелност. От друга страна, се представят визии за лошите условия в институциите за деца. Внушенията водят до виктимизация, очертавайки децата като жертви на семействата им, на държавата и обществото. Основните източници, на които се позовават

публикациите в двата всекидневника разкриват, че в голяма част от материалите е налице позоваване-особено по отношение на процеса и политиките на деинституционализация. Позоваването е на държавни експерти, на хора от властовите институции, на представители на неправителствения сектор, на публични личности, представителите на специализираните институции и други.

Представените публикации са предимно журналистически. Открояват се и публикации, писани от представители на неправителствения сектор, но те са по-скромно представени. Имайки предвид, че медиите и в частност журналистите са в основата на формиране на общественото мнение за децата, лишени от родителски грижи, бихме могли да заключим, че тяхната роля е изключително отговорна в този процес-особено по отношение на това в каква степен популяризират и как те обясняват случващото се на обществото.

Като цяло би могло да се обобщи, че представата, която се създава от медиите кореспондира с проблемността на тази сфера - с нейната амбивалентност, с концентрацията и на противоречивости, с нейния замисъл и реализация.

Второто крило - Частна личност, известна още като „Фасада” включва всяко познание за личността, което е известно на самия индивид, но остава скрито за мнозинството. То се разкрива пред по-тесен кръг от хора и включва така наречените „значими други”. Светът на грижата за децата, лишени от родителска грижа разкрива потенциалната модификация на „значимите други“ - връстници или приятелската среда, хората, които пряко участват в социализационния процес и грижа, както и от онези, които косвено задават линиите, в които се осъществява самата грижа, и други. В настоящия текст „значимите други” са разгледани като категория, която се отъждествява по-скоро като други, които имат потенциала да оказват въздействие върху процесите и да локализируют и предадат идентичност на явленията. В контекста на процесите, съпътстващи грижата за деца, лишени от родителска грижа, експертите играят тази специфична двуаспектна роля, свързана с разгръщане на познавателните ситуации. В метафоричен аспект те са значими по отношение опита, т.е. практиката и са своеобразни източници на конструирани съзнателни и несъзнателни обяснения за събития от социалната реалност. Те деконструират политическите нормативно-законови смислови структури и ги обвързват с човешките реалности. Значимостта на експертите, които работят или имат досег със сферата на грижата за деца, лишени от родителска грижа и съпътстващите процеси в социалната област, се обосновава чрез разбирането, че те са онези, които съпътстват „оживяването”,

опосредстването и социализирането на явлението. В този смисъл, квадрантът се очертава като експертно детерминирано знание, като експертна рефлексивна дискурсивна конструкция, която разгръща процесите „отвътре” и показва как да се разбира същността им. С други думи, така се обрисова измерение на „жизнения свят” на социалното явление, което се конструира в границите на експертната нагласа, основана на непосредствено преживяната реалност. В рамките на предварително избраната от дисертантката тема *„Измерение и нюанси на предизвикателствата и перспективите, съпътстващи областта на грижата за деца, лишени от родителски грижи и процеса на деинституционализация в България”* бе направен опит да се надникне в избраното поле през призмата на експертите. За получаване на необходимите емпирични данни относно експертната репрезентация, се приложи изследователския метод на експертните оценки. Избраният изследователски подход се основава на приложение на метода на експертните оценки /метод на Делфи/. Чрез него се постига синтез между качествено-количествената оценка на явлението и неговите измерения. Проучването се реализира в няколко тура, като получените в предходния етап данни като обобщена информация се предоставиха за нова оценка от експертите. Критериите за избор на експертите бяха: професионална компетентност и наличие на интерес към изучаваните процеси на принципа на отзовалите. Социологическата интерпретация на квадранта акцентира върху процеса на осветляване на „частната личност” на явлението, т.е онова, което често остава скрито за широката публика посредством експертния опит. Реализацията се осъществи в два кръга.

Живот извън общността бе един от важните аспекти, които бяха свързани с дефицитите на децата, живеещи в подобен тип заведения. Експертите отчитат с най-голяма тежест поражения върху „емоционалното развитие” /0,159/ и „индивидуална връзка със значим възрастен”/0,150/. И двата отчетени фактора насочват вниманието към дефицити, свързани с възможност за изграждане на емоционална връзка с други хора, липсата на поведенчески модели и индивидуализирана грижа. Наличието на дефицити в тези области водят до невъзможност за „формирането на чувство за базисна сигурност” /Боулби/ Изграждат негативни представи за себе си и другите хора, свързани с липса на доверие, несигурност и тревожност. С този факт може да се обясни често наблюдаваното амбивалентно поведение при тези младежи. Най-слабо се оценяват „недобри битови условия в институциите”/0,064/ и „насилие между децата”/0,070/.

Стереотипите са друг важен аспект, който засяга ежедневната реалност на хората. Те до голяма степен формират социалните нагласи и насочват взаимоотношенията на индивидите със семейството, приятелите и общността. С най-голяма тежест специалистите оценяват виждането за децата, живеещи в институции като „проблемни деца”/ 0,346/. Един

от експертите изразява съжаление, все още стереотипите съществуват. Въпреки значителния брой дейности и проекти, които стартираха в специализираните институции и около тях с деца и младежи, все още обществото свързва децата от институциите с нещо негативно”.

Стереотипът „неприемане на различните” /0,251/ се разбира като метафора на нетолерантността, която най-често се свързва с децата с увреждания или със специални нужди. Най-слабо се оценява стереотипът за съществуващо сред децата и младежите убеждение, че „държавата им е длъжна” (0,198), който се свързва с възгледа за институционализацията на индивида и придобиването на поведение на заучена безпомощност. Изучаването на стереотипните образи е важен елемент от анализа, тъй като те не само стигматизират, но и могат да доведат до процес на самостигматизация-моментът, когато индивидът обръща срещу себе си убежденията на хората.

Причинност за изоставяне на дете. Експертите очертаха и кои са най-честите причини, при които деца биват изоставяни. Като най-значим се определя индикаторът нисък капацитет на родителите за отглеждането на деца (0,151), следван от нежелана бременност (0,147) и икономически причини (0,132), свързани с бедност на семейството, т.е. финансови затруднения. Факторите са конструирани в няколко ракурса: семейство-недостатъчно знания, умения, липса на родителския капацитет; сексуално-репродуктивна култура на поведение; икономически причини.

Девиянтност. Наличието на девиянтни прояви сред младежите, настанени в специализирани институции, експертите обясняват най-вече чрез липсата на семейна среда (0,209), животът извън общостта (0,154) и дефицити в жизнените и социални умения (0,150). В основата на очертаните като значими фактори при изграждане на девиянтна идентичност на младежите стои липсата на индивидуална грижа и невъзможност да се изрази потенциала на младежите, липсата на ясна и конкретна подкрепа от страна на значим възрастен, усещане за изолираност и самотност, налични дефицити при изграждането на доверителна връзка. Наличието на пропуски в жизнените и социални умения оказва влияние върху бъдещата перспектива и адаптация на личността.

Чрез получените резултати се валидизират различни акценти, които представяме като резултативна величина: затруднение при процесите на изграждане на привързаност и доверие, намирането на работа и наличието на финансови възможности, изграждането на социален капитал. Дефицити, които като че ли имплицитно легитимират един статус на различие и маргиналност. Те са потенциални импликации за декласираност на личността и

попадане в обществената периферия, разбрана като една своеобразна структура на различието и другостта. Тук най-ярко изпъква влиянието, което оказват наличните дефицити при общественото знание. Недостатъчната запознатост и информираност причинява дискомфорт на личността-правя я несигурна, подвластна на различни митове и склонна към прояви на отхвърляне на онова, което не се вписва в колективно признатото за нормално. От друга страна, утвърждаването на някого като Друг-символ на различието, постулира една граничност на личността, задава параметрите на потенциална идеология на изключването и отказаното признаване, в резултат на което се утвърждава „дискурс на маргиналността” (Фуко).

Индикаторът „*отношение на педагогически екипи и възпитатели*” е най-слабо оценен по своето влияние. (0,104). Институцията като форма на грижа, губи своето легитимно значение като възможен пълноценен социализационен агент. На преден план излиза потребността от създаването на практики, които да способстват за реадaptация на личността на децата като създадат условия за живот, близък до семейната среда, живот в общността и осигурят възможности за пълноценно личностно развитие. По презумпция се приема, че така нареченият процес на деинституционализация е потенциална алтернативна концепция на тоталната институция. Вглеждайки се в дескриптивните нормативни значения на политиките на деинституционализация разглеждаме новите политики като модел на признаване, като потенциален модел, който да очертае „пространства за постигане на автономия”. Една амбициозна схема на приемането, която би трябвало да доведе до подобряване качеството на живот на децата и младежите, лишени от родителска грижа. Ако възприемем този процес като нова мисловна нагласа или по-скоро пренагласа, то това някак латентно предполага потребност от задълбочаване на знанието относно смисъла, същността и значението на явлението. Едно проблематизиране на нюансите, които се очертават в дименсията институционално нормативно разбиране и обществено възприятие. През призмата на своя опит в областта на грижата за деца в риск, експертите шрихират както силни страни, при реализираната политика на деинституционализация, така и такива, които се възприемат като по-слаби, т.е. онези, които имат нужда да се подобрят.

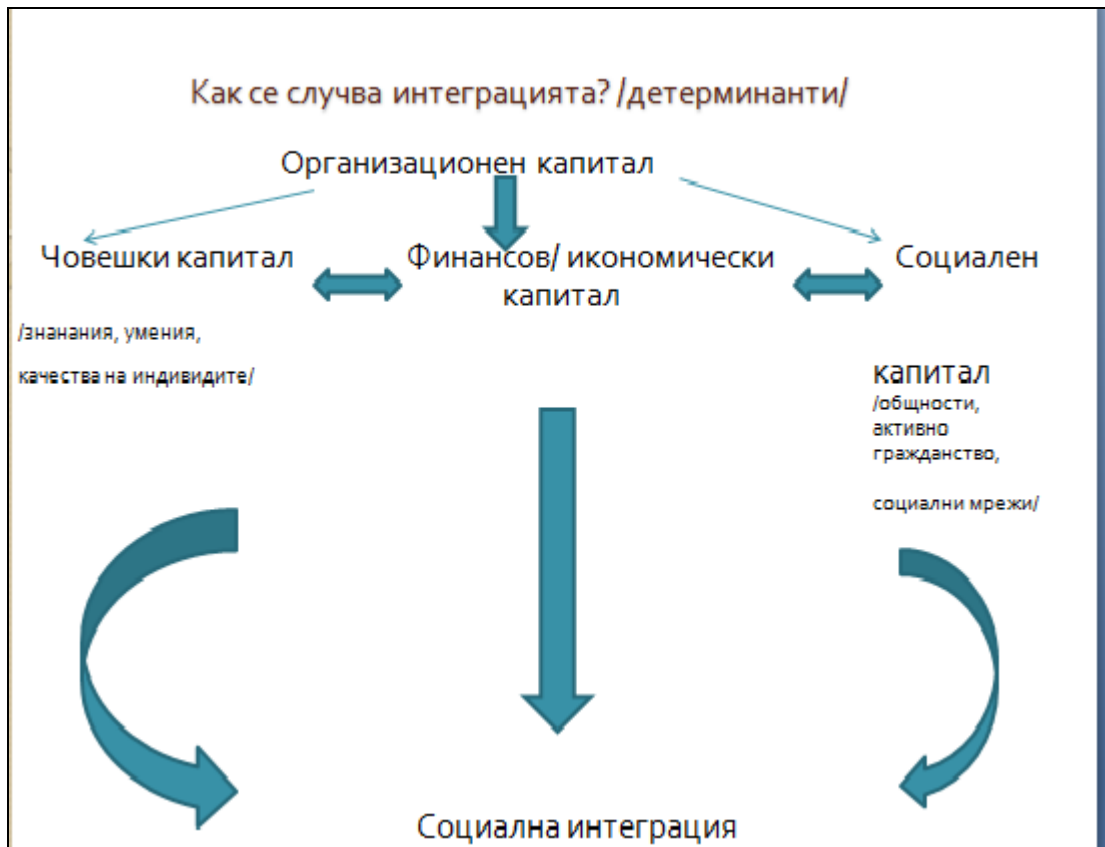
Потребността от разкриване на *предизвикателствата*, с които те се сблъскват при различните форми на мерки за грижа за децата, е продиктувана от желанието да се види процесът в неговата пълнота. Промяната на негативните обществени нагласи, свързани най-често с етническата принадлежност на децата и тяхното здравословно състояние, т.е. наличие на някакво увреждане, експертите очертават като значимо предизвикателство, с

което те се срещат по време на своята работа (0,101). Сред останалите трудности са: „изборът на човешки ресурс и управлението на новите резидентни услуги в общността” (0,100) и „процесът на набиране и одобряване на приемни семейства, както и последваща работа с тях” (0,098).

Акцентът върху осигуряване на *качествена грижа* предполага наличието на човешки ресурс и добро управление на новосъздаващите се услуги в общността. Един от очертаните като значим фактор е наличието „Безразличие и липса на мотивация у децата за участие в различни форми на занимания”. (0,179) С други думи, как да се реализират програми, свързани с личностното развитие на децата по такъв начин, че те да бъдат стимулирани да вземат участие, т.е да го съобразим с потребностите им. На второ място по важност експертите поставят фактора финансиране (0,166), който според тях все още има нужда от подобряване и развиване. „Управлението и поддържане на качество на грижа в алтернативните форми за отглеждане на деца”, т.е. привличането, подборът и задържането на хората и непрекъснатото усъвършенстване на техните знания и умения, е следващият, очертан като съществен индикатор (0,145). Тук се поставя акцент върху човешкия ресурс и самото управление на услугите. Наличието на такова управление, което да утвърди промяната и да съумее да подбере и мотивира ресурс от специалисти, които да доведат до по-качествена индивидуализирана грижа. В този смисъл, се акцентира и върху подкрепата на екипа, за да не се почувства той „сам”. На четвърто място експертите отчитат значимостта на фактора „избор на адекватна мярка на закрила и грижа за децата” (0,118), разбирано като отговорност и необходимост да успееш да прилагаш релевантни мерки по отношение грижата на децата, съобразени с техните потребности. Всичко това предполага детайлни и задълбочени оценки на потребностите на децата, въз основа на които да се изготвят индивидуални планове за предоставяне на услугите. Работата с биологичните родители (0,107) заема 5 място в своеобразната класация на предизвикателствата пред работещите в системата. Неминуемо сред експертите стои и въпросът за риска от възпроизвеждане на институционалните модели (0,103), който в голяма степен се преплита и с фактора човешки ресурс и управление на услугите. Регистрира се един страх да не „*превърнем алтернативните услуги в луксозни институции*”. Дори част от експертите изразяват визия, при която алтернативността на този етап е осезаема по-скоро на ниво инфраструктура и брой деца, обитаващи една сграда. С други думи, направена е крачка за подобряване условията за индивидуален подход и формиране на социални умения. Според един от експертите „Ако те не се променят като принципи, цели и методика към места за временно отглеждане и работа

със семействата, те скоро няма да са алтернатива, а ще възпроизведат институционалните модели”. Най-слабо се оценява „тенденцията за намаляване ролята на НПО-сектора в тази област” (0,086) Всъщност, очертаните индикатори като работа с общността, подбор на човешкия ресурс и управление на услугите, финансирането имплицитно задават един основен ракурс на проблематизиране-как е възможна интеграцията? В този смисъл, социалната интеграция е резултативна система или величина, сбор от няколко измерения. Въз основа на участията ми в няколко проучвания на процеса на деинституционализацията и получените знания от експертите в тази област, бих обобщила като възможна картина на този процес следната схема:

В контекста на Толкът Парсънс, се обяснява структурата на социалната интеграция като своеобразна система, която предполага организирани форми на социални взаимодействия между хората, които поддържат системното цяло. Социалната интеграция е система от непрестанни социални действия и диалог между всички заинтересовани страни, една съвкупност от взаимосвързани структурни елементи, които са във функционална зависимост помежду си, комплекс от роли, отговорности и очаквания. Тази взаимна ориентация поражда взаимни реакции.

Безспорно като най-голямо постижение на водените политики на деинституционализация, експертите отчитат, че „детето е поставено в центъра на политиките“. С други думи, прилагане на индивидуален подход към децата се вижда като една от най-важните направени крачки (0,176).

Експертите подчертават *ролята на семейната среда* за социализацията на детето. Те дават приоритетност на биологичното семейство като оценяват този фактор със стойност 0,201, следван от мярката осиновяване (0,181) и настаняване в семейство на роднини и близки (0,147). Експертите дават приоритетност на подкрепата за биологичното семейство, утвърждават възгледа, че възможните модели при необходимост детето да бъде изведено от биологичното семейство, са осиновяване и настаняване в семейство на близки и роднини, което може да се обясни чрез българските традиции, свързани със семейството, съседството и моделите на взаимопомощ. Най-слабо като потенциален модел на грижа се оценява специализираната институция (0,081), което е в унисон с водената политика и интериоризирането на нейните цели от страна на практиците. Знанието за моделите и тяхната приложимост в българския контекст е потенциален ориентир за насърчаване на политики в определен аспект.

Получените резултати насочват вниманието и към една от мерките за *закрила-приемно семейство*. (0,164), последван отново от фактора „интерес на детето“-- това са отчетените като силни страни на политиката на деинституционализация

В тази връзка е важно и да отчитаме онези постижения на предприетите мерки, както и допуснатите слабости, с цел избягването и подобряването им за в бъдеще.

Като най-значимо предизвикателство експертите отчитат недостатъчния брой на съпътстващи услуги в общността, които да обгрижват децата с увреждания, изведени от институция (0,094). Този фактор ни разкрива една потенциална област на бъдещи проблеми, съотнесенено към качеството на интеграцията на деца с увреждания от гледна точка удовлетворяване потребността от социални услуги като център за социална рехабилитация и интеграция, дневни и ресурсни центрове и пр. Значимостта на своевременното развитие на тези социални услуги като фактор със силно влияние произтича от неговата важност за пълноценната интеграция, наред обаче с развитието и на партньорска мрежа от здравни и образователни услуги. Превенцията на изоставяния на деца също се приема като все още недостатъчно развита област на провежданите политики. (0,089)

Отчита се необходимостта от подобряване работата по предотвратяване изоставянето на деца. Тя е насочена към подкрепа на биологичното семейство и към правото на детето да израстне в семейна среда. Можем да разгледаме очертаването на целта, ценностите и основните елементи, върху които се изгражда културата на грижа за децата като една своеобразна отправна рамка за коректно интерпретиране на случващите се процеси. Те задават социалния контекст-т.е. наличните очаквания за социално приемливо. В зависимост от това кои ценности се посочват като значими, може да се вникне в същността на процеса-т.е. да познаем неговата социална природа. Считаме, че въпросът за това как потенциалната рамка на очаквания и зададени правила преминава в реално социално взаимодействие и поведение е имплицитно заложен, с други думи как те се инкорпорират в социалния контекст и превъплъщават в социално действие. Относно крайната цел на провежданите политики, можем да се каже, че има яснота и убеденост, както и че тя бива проектирана в контекста на формализираните императиви. Очертава се визията, че всичко онова, което се реализира е с цел „гарантиране на интересите на детето” (0,294), следвани от равнопоставените по ценност етапи, свързани с подкрепа на семейството, развитие на услуги, близки до семейната среда, както и необходимостта от създаване и на услуги за превенция. Зададеният ракурс- „да бъдат гарантирани интересите на децата”, т.е. в центъра е детето и неговото благополучие. Крайната цел е едно субективизиране на детето и стремеж то да се превърне от обект на политики в реален субект, акцент на процесите и основен смисъл на промяната. Всъщност, децата одухотворяват промяната. Процесът се разглежда като една сложна система от цели, действия, емоции, нагласи, ценности и норми, които стъпват върху идеята за центрирането или фокусирането върху детето-неговите интереси, особености. В този смисъл се изразява възгледът за утвърждаване на индивида чрез оценка на неговите потребности и интереси. Ценностите се разглеждат като основен компонент на културата. Те са част от социалната реалност, нейна субективна субстанция. Акцентирането върху разкриването значимостта на различните ценности, свързани с процеса на деинституционализация, би могло да обрисова рамките на културата на явлението. Ценностите са онези елементи на социалната реалност, които не само разкриват убежденията на индивидите, но насочват и към определена когнитивна ориентация на социалното действие. Те насочват действията на индивидите - в този смисъл са едно мотивационно ядро, което ръководи изборите им. Също така, може да се отбележи, че в най-общи линии, ценностната ориентация илюстрира идентичността на явлението. С други думи, те са носители на афективно съдържание, които представляват един процес на обективация на човешките потребности и цели. Категоризирането на ценностите би помогнало да се вникне по-задълбочено в културата на процеса на

деинституционализация, да разкрие неговата структура, както ролевите очаквания, които той задава. Въз основа получените резултати структурираме ценностната идентификация по следния начин: деинституционализацията най-силно се обвързва с ценности като любов и грижа към децата (0,177), защита правата на децата (0,152) и разбирането, че „гласът на детето”, неговите желания, чувства и преживявания са важни (0,148). Най-слабо сред посочените ценности по своята значимост се оценява алтруизма (0,082). В смисъла на теорията на Макс Вебер за социално действие, можем да дефинираме процеса на деинституционализация като ценностно-рационално социално действие, а защо не и като комуникативно действие (Пейчева, 2013: 173-195). Може да се каже, че експертите очертават фундаменталните елементи, които разкриват метафизиката на възгледите на новия модел на грижа. Те разкриват като водещ принцип на процеса на деинституционализация „вслушването” в гласа на детето, неговите желания, чувства и преживявания, т.е. интереса на самото дете е необходимо да бъде поставен над всички други интереси.

Подчертаните ценности се обвързват и с целите на деинституционализацията - гарантиране правото на децата на семейна среда и на достъп до качествена грижа и услуги въз основа индивидуалните потребности на детето. Оценените като значими ценности в своята същност подчертават релацията – дете - семейна среда – индивидуална грижа. В обобщение отново бихме подчертали значението на очертаването на целта, ценностите и емоциите, с които се обрисова в дълбочина процесът на деинституционализация. Налично е убеждението, че това е „кауза”, която е необходимо да „чувстваш и приемаш”. Дефинирането на процеса като „кауза” разкрива същности характеристики като идеал, мисия, налична цел, възприета като значима, нещо добро, нещо, което е социално-полезно, отдаденост и вяра в някаква идея. Този възглед имплицитно разкрива и необходимостта от лидерство, от, една страна, а, от друга-насочва към идеята за вяра в някакъв идеал и необходимост от привличане на последователи. Но част от експертите споделят и за известни страхове, които се свързват най-вече с начина, по който се организира процесът, т.е. неговото управление и практическо изпълнение. Всъщност, ако се съгласим с визията, че деинституционализацията представлява едно непрестанно социално взаимодействие и диалог между различни заинтересовани социални актьори, то, за да се изгради системата на процеса и той да запази своята по презумция, заложен хуманност, са необходими, елементи, които да задават изискванията към социалната структура. В случая изискванията веднъж са институционално нормативно зададени чрез заложен политики, програми, мерки и т.н, но в тяхната основа стоят някакви ценности и емоции, морални убеждения, които задвижват действията и задават ракурса. Политиките за деинституционализация се възприемат като

една различна идея, парадигма, ракурс към подхода на грижа за детето, като своеобразен процес на “рефрейминг”, в центъра на който се поставя детето. В този смисъл, той неотменно е свързан с процесите на реструктуризация и обновление. Но кои са онези важни стъпки и индикатори, които биха довели до реален рефрейминг на съдържанието на грижата за деца, лишени от родителски грижи, така че да доведе до реална промяна на нагласите и състоянието. Според експертите, за да се случи по най-добрия начин деинституционализацията, е необходимо „развиване капацитета на децата” (0,097) и принципа, според който детето е в центъра (0,094) на политиките и грижата, т.е. да не забравяме, че конструираме процеса въз основа следване интереси на децата и техните потребности. Като основни предизвикателства се очертават два параметъра: „проследяване на настаняването и въздействието върху детето” (0,203) и „осигуряване подкрепа на приемните семейства след настаняване на детето – супервизии, консултиране, обучения” (0,160).

Друг основен акцент на експертите е социална интеграция-реалност или мит е тя и предизвикателства пред нея? Трудностите са обективация на налични дефицити. Основни трудности, пред които се изправят младежите, след напускането на институцията, в която са живели, е адаптирането им в общността чрез работа (0,185). На второ място, експертите оценяват като значим фактор липсата на социални и житейски умения (0,174), които включват дефицити в общуването и доверието, оттам проблеми с привързването, приятелството, липса на самостоятелност, отговорност, затруднения при разпределение на финансите. Наличието на дефицити в социалната им компетентност е значим фактор по своята същност, който води до усещане, както един от експертите сам го определи за „обреченост” и безперспективност, висока тревожност, която често се трансформира в девиантни прояви и агресивно поведение. Формирането на социални умения и компетенции са важен компонент и необходим ресурс за пълноценна социализация, адаптация и интеграция на младите хора, които да им осигурят възможността да се справят и да управляват своя живот. Най-слабо експертите оценяват сред отчетените проблеми липсата на образование, което се свързва с липса или ниска степен на образование, както и неподходяща професионална квалификация. На този етап експертите отчитат, че възможна алтернатива за децата с увреждания са услугите от резидентен тип като център за настаняване от семеен тип, защитено жилище и др. (0,167) и създадените в общността услуги като дневен център, център за социална рехабилитация и интеграция, ресурсни учители. (0,161). На трета позиция експертите оценяват като изпълнимо на този етап професионализиране на приемната грижа.

Забелязва се и нагласата, че все още интегрирането в масова детска градина е по-трудно за реализация. Всъщност, осъществяването на една широкообхватна политика насочва към междусекторни отношения. С други думи, процесът на подобряване на грижата не е само социален проблем. Но това, което се наблюдава е, като че ли разбирането за една несинхронност между различните обществени системи към промените, свързани с грижата и интеграцията.

Трето крило на прозореца „**Сляпо петно**” показва сферата на нашата личност, която остава непозната, скрита за нас, но се познава от другите. В социологически план „**Сляпото петно**” разкрива сложната и динамична структура на интегрираните социални нагласи и проблематизира „видимостта” и „отражението” като процеси в социалния свят. Квадрантът обрисова очертанията на смисъла, който широката аудитория от социални актьори влага; рамкира онова съдържание, което оптичната схема на „личността” на явлението не успява да улови като цялостна картина. Той е опит да се конструира и „проясни” неясният образ чрез „вглеждане” в „социалния поглед”, за да се отрази колективната социална репрезентация. Разкриват се интернализираните нагласи на индивидите, т.е. как изучаваните социални процеси присъстват в „колективното съзнание” и измеренията на потенциално обвързване с действие във всекидневните практики. Този квадрант е отражение на това как другите виждат моя образ, в случая как изучаваното явление бива възприемано и осмисляно от другите, участващи във взаимодействието, т.е. каква е тяхната рефлексия. Данните тук са въз основа на проведени анкетни проучвания, които се интерпретират като своеобразна социална оценка и обществена репрезентация на образа на децата и грижата към тях. Квадрантът се запълва чрез анализ на резултатите от две анкетни проучвания, проведени от дисертантката в различни времеви периоди - май 2010 г до юни 2010 г. и март 2013 г. до 2014 г. Би могло да се каже, че получените резултати разкриват пред нас богата картина от нагласи, мнения и оценки за образа на децата, лишени от родителски грижи, институционалната грижа и поцеса на деинституционализация. Те позволяват да се обобщят определени закономерности, поставят акцент върху нагласата за социална промяна на грижата за децата, лишени от родителски грижи и нейната специфика в българския контекст. Според респондентите специализираните институции успяват да задоволят на едно средно равнище само две базови равнища, отнесени към физиологични потребности като храна, вода, здраве и други, и потребност от сигурност, подслон. Утвърждава се нагласата към институционалната грижа като за непълноценен социализационен агент, особено по отношение развитие и удовлетворяване на различни социални нужди. Тази визия се препокрива и от високия

процент на лицата отговорили отрицателно на въпроса: „Смятате ли че младежите, лишени от родителски грижи, получават качествени грижи в социалните домове?“ (86,0%). Само 7,0 % оценяват грижите в домовете като качествени. Попитани “Според вас кой трябва да носи по-голяма отговорност за децата, които се изоставят в социален дом?”, респондентите се затрудняват да дадат ясен отговор. Наблюдава се разсейване на отговорността. В първи етап се очерта разбирането, че децата, лишени от родителски грижи са основна грижа на държавата, в лицето на институциите. Но във втори етап се забелязва промяна на нагласите-отговорността вече се свързва и с родителите. Обществото ни е преобладаващо критично настроено към изоставянето на децата в домовете. Основните причини да се изоставят деца респондентите свързват с финансови проблеми – 67,0 % и 77,9 % и липса на морал-и за двата периода приблизително 40, %. Докато в първи етап факторът непълнолетие на родителите заема трета позиция (40,0 %), то във втория-виждаме едно пренасочване към „болест на детето” и „ниско образователно равнище” като по-вероятни причини родител да изостави своето дете.

Показателен е и въпросът за информираността за процесите на деинституционализацията Преобладаващият процент от респондентите са информирани – 65,6%. Социалното очакване към процеса на деинституционализация е по-скоро оптимистично. Общественото възприятие го обвързва с категорията „промяна”. (68,8 %) Категорията „промяна” имплицитно предполага един процес на развитие - на етапи и равнища на промяна. Респондентите имат очакване да настъпят промени в живота на децата, лишени от родителска грижа. Като основни равнища на промяната се разглеждат следните показатели: емоционално развитие на децата (70,6 %), изграждане на умения за самостоятелен живот (48,6 %) и социално включване (45,0 %). В този смисъл, можем да кажем, че е налично едно социално очакване към процеса като интеграционен механизъм и своеобразен модел на признаване.

За респондентите отглеждането на деца в семейна среда е с приоритетно значение – те прецеждат различните форми на грижа, при които потенциалът, който предполага отглеждането в семейство, може да се мобилизира и да допринесе за пълноценна социализация. В този смисъл, е важно да се насърчават условия за развитие на грижи, основани на семейната среда и подобряване на родителския капацитет. На въпроса “Склонен ли е българинът да бъде приеман родител?” само близо 26 % от анкетираните отговарят положително. Водещата мотивация за включване в приемна грижа е по-скоро една алтруистична нагласа, която се основава на желанието да се подобри живота на някое дете

(70, 1%) и усещането за благородност на едно подобно действие. (51, 9%) Основните бариери пред избора за включване в приемна грижа се очертават притеснението дали ще се справят с отговорностите, които съпътстват приемното родителство и липсата на свободно време. Третият значим фактор е притеснение от раздялата с детето. Наблюдава се едно предпочитание към по-малки деца, което задава едно изискване към фактор ниска възраст на детето. (Близо за 50, 0 % от респондентите). Също така се приоритизира и здравословното състояние на детето - да не бъде с увреждане. Тази нагласа ни разкрива, че готовността за грижа за дете с увреждане е ниска. При избора на дете, което биха гледали като приемни родители, респондентите се притесняват повече от това дали детето ще има някакво увреждане, отколкото от какъв пол, етнос, с проблемно поведение или дали е било жертва на насилие. Участниците в проучването на дисертантката открояват своята визия предпочитание да се включат в доброволна форма на приемна грижа. Разбира се, важно е да упоменем, че близо 17, 0% изразяват своето нежелание да се включат в каквато и да е форма на приемна грижа. Положителна е тенденцията при разпознаването на различието между приемен родител и осиновител. Регистрира се висока степен на съгласие, че това са две различни форми на грижа, при които осиновителите придобиват родителски права.

„НЕСЪЗНАВАНОТО” в социологическа перспектива - четвърти квадрант.

Четвърто крило на прозореца е наречен **„Несъзнавано”**. Несъзнаваното се обвързва, от една страна, с процесите на познание: познание, родено от тъмнината, от непознатото, извън съзнанието, нещо ирационално по своя характер. От друга страна, като въздействие, разбирано като взаимодействие между конструирани смислови структури - квадрантите на прозореца. В социологически аспект, квадрантът се разбира в по-широк смисъл като: елемент от конфигурацията на „личността” на явлението, който представя как „Азът” се себеконституира в контекста на синтез между различни дискурси, т.е през призмата на плуралистични гледни точки и очаквания. Проблематизираните различни дискурси на знание наред с поставянето на изучавания образ на грижа за децата, в контекста на две епохи: първата, отъждествявана с институционален модел и „тотална институция” и втората - с модел, който дава заявка за стремеж към деинституционализиране и популяризира идеята за детето като фокус, нуждаещо се от грижа по-близка до семейната, създава възможност да се постигне разширяване границите на познанието и за един процес на осмисляне. Всеки от горепосочените квадранти „осветлява” отделен пласт от многоаспектността на структурата на „несъзнаваното”. Така имаме възможност за един своеобразен кумулативен процес на преосмисляне. „Несъзнаваното” е неделима част от онова, което стои в основата на

формиране образа на „личността“ на явлението. На тази плоскост се сблъскват желания, смисли, емоции, интуиция, опит, стремежи, нагласи, очаквания, светоусещания, конфликти. „Несъзнаваното“ придобива един метафоричен характер, обвързан с процеси на търсене и преоткриване, утвърждаващи един саморефлексивен Аз, роден от сблъсъка на репрезентации на „социалния Аз“. Моделът, избран за концептуален, можем да обобщим като опит да се обхване изучаваното явление в неговата комплексност като се проблематизират представи-конструкти на различни „социални Азове“, които „преживяват“ по свои собствен начин реалността и задават проекции за: това, което „Азът“ мисли, че е и онова, което другите мислят за „Аза“. Познаването на несъзнателните процеси помага да се вникне в съдържанието, помага да се „разбере“ дадена ситуация, явление и да се очертае картината в нейната цялост - в нейния многолик облик. Според принципи, залегнали в будистката специализирана литература, съзнаването на несъзнатото ни прави свободни и по този начин постигаме разбиране. В търсене на белези на социалното явление-постигаме една абстракция за същността на процесите. Компонентите са самостоятелни по своята същност, но едновременно с това и взаимнообвързани. Чрез този модел се прави опит да се обрисова динамиката, т.е социалните явления да се характеризират с непрекъснати метаморфози, промени, нови взаимовръзки. Личността на едно социално явление всъщност е единство от уникални социални черти, които възникват под въздействието на непрекъснато взаимодействие между различните социални актьори, ако използваме аналогията-можем да кажем социални стейкхолдъри. Социалните черти са онези измерения на изследваното явление и съпътстващите го процеси, които разкриват, очертават и насочват ракурсите от различни ъгли. Това е една абстракция на комуникацията – процеси, които протичат в и между социалните групи и общности, състоят се в обмен на информация, т.е взаимодействие, което се основава на взаимно възприемане и разбиране, т.е. непрекъснатата взаимна рефлексия, една непрекъсната интеракция. В този смисъл, когато нещо се случи в една от системите, образно казано тя „боледува“, то това непременно оказва влияние и върху останалите. Като структура на социалния процес-неговия образ, същност, измерение. В духа на Парсънс можем да се обясни като видове организирани форми на взаимодействия между хората, които имат възможностите да ситуират индивида между признанието и отхвърлянето. Един процес на непрекъсната взаимна ориентация. Тази интеракция е своеобразно комуникативно действие, което се осъществява между различните субсистеми. Регистрираното поведение и нагласи в една от субсистемите, оказва въздействие, в другите- т.е. това е един процес на непрекъсната комуникация на изпращане на сигнали и получаване на съответния отговор, нещо подобно на бихейвиористката традиция относно „стимул-

реакция”. Различното тук е, че говорим за един непрекъснат обмен на очаквания и символи, което насочва към традицията на социологическата парадигма на символния интеракционизъм. Човекът често се характеризира като търсещо същество, и в този смисъл е носител на един своеобразен номадски дух, породен от онзи непрекъснат стремеж към усъвършенстване и вярата, че нещо може да бъде по-добро. Съотнесено към търсенето на промяна в грижата за децата, лишени от родителска грижа, намира въпросът „Дали и ерата на „тоталните институции”, за които говори Ървинг Гофман, приключва? И кое би било това „нещо по-добро”? Възниква и друг въпрос - доколко сме способни да интегрираме новите ценности на практика и възможно ли е да се изгради нов стил на грижа? Дали имаме нагласата към институционалната грижа като по-скоро анахронична система? Каква е нагласата за промяна и как се вижда тя, т.е. как виждаме нейните измерения? Дали нормите и ценностите, които са зададени от институциите успяват да достигнат до общността и да се интернализират от индивида? Ако погледнем от гледна точка на институционалния подход-всяка институция възниква, за да удовлетвори някакви социални потребности. Превръщането на едно явление, общност, факт в социална институция е процес на институционализация. Същевременно в хода на общественения живот някои социални институции отмират или се преобразуват след отпадане на социалните потребности, т.е. говорим за една функционална промяна. Подобни процеси съпътстват и въпросите около грижата за децата, лишени от родителска грижа. Качествената промяна предполага наличие на граждански диалог, отделната промяна в отделния индивид, убеждението за функционална партньорска мрежа между различни обществени системи като здравеопазване, образование и други, които да доведат до качеството на живот и да допринесат за социалното включване. Така можем да кажем, че когато говорим за промяна, то тя е необходимо да се интернализира не само на държавно ниво, обективизирано във формализираните императиви и ресурси, но и на други две равнища-общостно и индивидуално. Образът на деинституционализацията като че ли носи в себе си рефлексия за имплицитно разделение между два периода на социални нагласи за мястото и значението на детето. Релацията институционализация-деинституционализация задава разбиране за дихотомизиране. Бихме могли да разгледаме двата процеса като сблъсък на два дискурсивни модела, които задават едно същностно, смислово, дори ценностно различие. В този смисъл те се обвързват с различно възприятие, което предполага и различни когнитивни практики. Но все пак можем да кажем, че деинституционализацията се осмисля именно чрез практиките на институционалната грижа. С други думи казано, чрез територията и визията за тоталните институции се разгръща мисловната нагласа за деинституционализация. По презумпция деинституционализацията е разбрана като

преподреждане на частите на социалния ребус, зададен в релацията дете-семејство-институции-общество. Опит за възстановяване на връзката, диалога. Но се отчита и имплицитно съществуващия риск институционалният дух да не бъде преодолян и вследствие на това повторен. В този контекст деинституционализацията като процес би изгубила дескриптивното си значение и измерения, при които - детето се конструира като „мярка за всички неща”. Фокусът върху детето се позиционира като основна единица на промяната. Но промяната поставя човек в нова ситуация. А това от своя страна е възможно да породи усещане за несигурност, което да доведе до напрежение, дори страх. (тази реакция можеше да бъде проследена, както на ниво персонал на институции, така и сред широката общественост) Вероятно един от фундаменталните уроци, които ни задава дихотомната връзка тотален институционализъм и деинституционализация е, потребността от непрекъсната рефлексия, учене и необходимост от самокритичност за по-доброто реализиране и цялостно практическо осъществяване на процеса. В търсенето на алтернатива категорията „признаване” се очертава като повратна точка. Не е достатъчно единствено и само институционално признаване. Но когато говорим за признаването е важно да отбележим, че то не е само нагласа, за да има реални измерения е необходимо действие. Например, налично е убеждението, че семейството е основен ресурс и усилията е необходимо да бъдат насочено към биологичното такова. Но като че ли на този етап говорим по-скоро за осъзната нагласа, че най-подходящата среда за социализирането и формирането личността на детето е семейната. Но не и за достатъчна действеност. Може би по-скоро тук системата все още търси верния подход към това как нормативния императив да създаде гъвкави условия за подкрепа на биологичните семейства. Разбира се, тук не бива да абсолютолизираме възгледа за семейството, тъй като понякога има случаи, които поставят детето във висок риск от страна на биологичното семейство и това налага потребността от закрила, която да бъде в интерес на детето. Можем да кажем, че една качествена, разбрана като ефективна грижа, насочва към възгледа за преминаване от концепцията за грижа към оказване на действена подкрепа, която да овласти, т.е. да създаде необходимите условия за пълноценно социализиране и интегриране на индивида. Разгърнато в контекста на социалния капитал предполага наличието на пространства за диалог, общуване, сътрудничество, помощ и оказване на взаимна подкрепа, разбиране. Но една голяма крачка е направена в тази насока, а именно - отвъд легитимните, онези, обитаващи отвъд границите на конвенционално приетото за социално приемливо, нормално, периферията е добила значение и е налице общностно разбиране и политическа воля за потребността от реализация на промяната.

В заключението се застъпва идеята, че едно понятие, явление, процес, може да разкрие своята същност в дълбочина, когато бъде поставено в система от взаимоотношения. Водени от желанието да се вгледаме в дълбочина в избраната за изследване проблематика в дисертационния труд се разгърна една социологическа проекция на познатия в специализираната литературата *Прозорец на Джохари*. Този модел се разглежда като потенциален ориентир, чрез който да се прозрат онези „здравословни“ и „нездравословни“ „черти на личността“ на процесите.

Изучаването процесите на деинституционализация и мерките и грижата за децата, лишени от родителска грижа, изправят социалния изследовател пред широк кръг от въпроси. Сред тях на преден план са следните: Кое поражда потребността от промяна? Къде сме на този етап? Къде искаме да стигнем? Как можем да стигнем до там? Доколко нашата култура позволява създаването на нов тип услуги в общността и промяна на мирогледа, съотнесено към социална търпимост и солидарност? Дали духът на институционализма е своево рода канон? Съществува ли риск от един вид реинституционализация, т.е не да деактивираме синдромът на „тоталните институции“, а да го реадаптираме в новите социални структури?

Въпросите не стихват, но едва ли би могло да е друго, тъй като това е един процес, свързан с непрекъсната рефлексия с цел адаптиране към динамичните реалности. Но онова, което е ясно е, че светът в пределите на институционалната грижа от типа „тотални институции“ се очертава като пространство на социално изключване. В нея вниманието е насочено главно към един аспект, а именно - задоволяването на основни физиологични потребности на обитателите ѝ. Социалното и личностно развитие на децата остава на заден план. Още по-силно, това проличава при институциите за деца с увреждания, където медицинският подход е основен. Можем да кажем, че грижата, основана на модела на тоталната институция, насочва към наличие на дефицити на самото общество. „Жизненият път на човека означава непрекъснато преодоляване не само на външни препятствия, но и на остаряващите форми на своето собствено съзнание, за да се възроди на по-висока степен. Това е пътя на човека към зрелостта.“ – казва Ромен Ролан. В този смисъл, можем да прозрем корените на стартиране на процеса по „преодоляване“ на „остаряващите форми“, като необходима стъпка по пътя на търсенето на по-добра грижа по отношение ефективността на социализацията, интеграцията и социалното включване, обобщени в настоящия текст в категорията „признаване“. В обобщение, можем да кажем, че избраният процес на промяна, разбран като деинституционализация, е дълъг, съпътстван от много политически, законодателни и социални промени. Той е многоспектърен, непрекъснат,

последователен, етапен процес, съчетаващ в себе си множество парадигми и изискващ номиналистичен подход, тъй като се основава на убеждението, че услугите следват "най-добрия интерес на детето". Сред белезите на процеса са и характеристики като сложност и динамика, които произтичат от това, че той обхваща множество и разнообразни системи и подсистеми на социално конструираните структури. В този смисъл, предполага включването на различни ресурси, както и непрекъснат преглед и оценка. Мотивът за необходимостта да бъдат включени различни социални ресурси, насочват и към възгледа за партньорство. Той може да бъде видян на ниво политики, които задават един ракурс на междусекторни мерки, на равнище общество е задена в релацията дете-общност и цел - социално включване; на микро ниво можем да кажем, че е необходимо условие за предоставяне на качествена социална услуга от страна на екипите и подобряване състоянието на потребителите. В основата на изграждането на партньорски мрежи са интериоризирани общи ценности и убеждения. Деинституционализацията е една пренагласа и визия за промяна. Промяната има различни измерения, тъй като засяга различни актьори в социалния процес. В процеса се съзира една сложна система от ценности, емоции, нагласи. Но когато индивидът се идентифицира и разпознае в зададените ракурси, то той би инвестирал ресурси за постигането на целта. Глобализираният свят предполага съжителство с другите. Изправя ни пред многообразие от предизвикателства, сред които разширяване спектъра на уязвимост и формите, които тя приема. Нараства необходимостта от повишване сетивността за разбиране на другите и за търсене на нови форми на солидарност и признаване.

ПРИНОСНИ МОМЕНТИ:

1. Принос е разглеждането на политиките и социалните процеси, които съпътстват живота на децата, лишени от родителска грижа, като динамични и рефлексивни практики.
2. Създаден е социологически концептуален модел на *Прозореца на Джохари*: и е предприет опит за разширяване виждането за модела като вид „идеален тип”.
3. Създадена е социологическа конструкция на отхвърлянето и признаването в контекста на грижата за деца, лишени от родителска грижа.
4. Медиите се представят като основните фактори, които формират амбивалентна представа за младежите като хора с противообществени прояви и като жертви на семействата им, на държавата и обществото. Тази амбивалентност е открoена като константна величина, тъй като се потвърждава през различни изследвани периоди.
5. Социалната интеграция е представена като резултативна величина, чрез схема, структурирана на базата на организационния, финансов, социален и човешки капитал.

ПУБЛИКАЦИИ:

Керанова, Д. (2015). *Паралели на социалното огледало: опит за проблематизиране на съзерцанието и отражението.....или за един живот между реалното и нереалното* В: *Социологически пространства*. България: Благоевград:УИ „Н.Рилски" 196-211

Керанова, Д. (2014). "Да мислим възпитанието": Опит върху принципа на доброволчеството В: *Образование и девиации*, УИ „Неофит Рилски”, Благоевград, стр.95-114

Керанова, Д. (2013). Младите социолози в размисъл за глобализацията и социологията В: е-списание *Проблеми на постмодерността*, Том III, Брой 3.

Деинституционализация „Случаят България” , Сайт на Ноу-хау център за алтернативни грижи за деца

http://knowhowcentre.nbu.bg/language/bg/uploads/files/projects_1/projects_260cdc2ef80d7deb_b825e06bf91dcc31.pdf , НБУ 2013: . (Съавтор/и: Екип: Ноу-хау център за алтернативни грижи за деца, НБУ)

Керанова, Д. (2013) “Моралната философия на българина” от Югозападна България” В: *Културни паралели*, съст. Мария Серафимова, УИ „Неофит Рилски”, Благоевград 117-137

Керанова, Д. (2011) Сексуално и репродуктивно здраве и нагласи към хората, живеещи с ХИВ на младите хора в Благоевград. В „Транслации на ценности в съвременното общество. Доброволчеството като елемент от гражданското общество”, Благоевград

Керанова, Д. (2011) Отвъд легитимността. Предпоставки и дефицити за формиране на девиантна идентичност на деца от социални домове. е-списание *Проблеми на постмодерността*. том I.